

Янковська Оксана (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інститут історії України НАН України.

Бачинський Дмитро (м. Чернівці)

Кандидат історичних наук, доцент Педагогічного коледжу Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича УДК 94(477)64.011.8«1950/1969»

РЕФОРМИ В УРСР У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ (1950–1960-ті рр.): ЖИТЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

На основі архівних знахідок, законодавчих і підзаконних актів, чинних протягом досліджуваного періоду, та сучасних наукових публікацій в статті висвітлюється тенеза і реалізація програми масового житлового будівництва в УРСР середини ХХ ст.

Ключові слова: житлова проблема, масове житлове будівництво, «хрущовка», розподіл житла як засіб маніпулювання.

Останнім часом історія житлового будівництва звертає на себе увагу з різних боків. З наукових праць сучасних вчених зауважимо роботи В. Барана та В. Даниленка¹, стосовно загальнополітичних та соціально-економічних процесів в республіці, та Л. Ковпак², де ретельно аналізуються соціально-побутові умови життя населення. Також житлове будівництво в УРСР розглядалося як складова урбанізації (Я. Гирич)³ та в контексті вивчення міського житлово-комунального господарства і впливу житлової політики на соціальне становище громадян (О. Лук'янець)⁴.

Чи не найбільший вплив на рівень життя людей протягом 1953–1964 рр. справило масове житлове будівництво. В сталінські часи забезпечення достойних житлових умов широким верствам не входило до державних пріоритетів. Ринкові регулятори забезпечення житлом радянська влада зруйнувала, а перебравши на себе розподіл всіх благ, цією функцією просто знехтувала. Перманентну житлову кризу посилив процес урбанізації, як наслідок індустріалізації, — за даними всесоюзних переписів частка міського населення в УРСР збільшувалася з 18,5% (від загальної кількості 28,995 млн. осіб) у 1926 р. до 36,2% (від 30,946 млн. осіб) у 1939 р. і до 45,7% (від 41,869 млн. осіб) у 1959 р. Відтак, мільйони людей жили в комуналках, бараках, підвалах, різноманітних халупах і просто аварійних будинках.

Як бачимо, щодалі темпи зростання міського населення збільшувалися і, зважаючи, на те, що розвиток промисловості передбачався на екс-

тенсивній основі, а сам режим дещо лібералізувався, житлова криза мала чимдужче загострюватися. Вже влітку 1953 р. на пленумі ЦК КПРС було зафіксовано катастрофічність проблеми житла в країні: «Нет более острого вопроса, чем жилье. Конечно, продовольственный также острый...», но жилье, жилье — это важнее»⁵. Бараки становили 9% житлової площі міст, 54% житлової площі не мали водогону, 59% — каналізації. Якщо розглядати становище УРСР, то в Києві виконком міськради станом на III кв. 1953 р. звітував, що лише з-поміж категорій позачергового забезпечення житлом утворилася черга понад 8000 сімей⁶. За інформацією парткому МВС УРСР навіть серед співробітників центрального апарату міністерства в Києві в жовтні 1953 р. до 330 сімей офіцерів не мали житла, ще близько 300 мешкали в ненормальних умовах⁷. При цьому за даними Укрстатуправління лише в обласних центрах та Києві налічувалося 1330 аварійних житлових будинків площею 193 тис. кв. м⁸. В усій Одеській області протягом трьох кварталів 1953 р. житловий фонд зріс заледве на 27 тис. кв. м⁹. І так в цілій країні. І в той час, коли перед новими керманічами постало питання зміцнення власного положення. З усвідомленням цього, перебравши на себе владу, Хрущов саме масове житлове будівництво поставив наріжним каменем соціальної політики. Водночас очевидна неспроможність досі вживаної в СРСР практики житлобуду вирішити проблему перенаселення міст спонукала до пошуку дешевших і продуктивніших методів, зокрема, звернення до світового досвіду забезпечення соціальним житлом.

Те, що нині нам відоме, як індустріальне житлове будівництво, набувало поширення як світова тенденція в 1920-х рр., хоча ще у XVIII ст. в США збірні будівлі з готових елементів, завдяки легкості і швидкості їх зведення, використовувалися переселенцями. Після Першої світової війни мінімалізм середовища і функціональність як архітектурна домінанта об'єднали в берлінській школі «Баугауз» згодом відомих Вальтера Гропіуса, Людвіга Міс ван дер Рое, ле Корбюзьє. І там же Міс ван дер Рое розробив ідею панельного будинку — «платенбау». «Баугауз» не прижилася в нацистській Німеччині, і 1933 р. інтернаціонал непересічних архітекторів зі своїми ідеями розлетівся світом. Так, ідея платенбау реалізувалася спочатку в Нідерландах; планували будувати платенбау й керманічі Третього рейху — для поселенців на «нових землях». А протягом 1930–1940-х рр. індустріальні методи будівництва з різною успішністю впроваджувалися в Нідерландах, Франції, Німеччині, надто під час повоєнної відбудови; навіть в Москві 1948 р. були збудовані кілька експериментальних будинків за різними технологіями, серед яких і платенбау за трофейним проектом, жоден з них на той час не одержав розвитку, хоча й розглядалися різні проекти — зі сталевим каркасом, залізо-

бетонним збірним каркасом, а 1950 р. — безкаркасних панельних будинків. В розвинених країнах, навіть в США та Англії так будували житло для незаможних або тимчасове житло для молодят, студентів, літніх людей, надто від 1947 р., коли Біл Г'юїт в США застосував в будівництві конвеєрну збірку, спочатку для одноповерхових блок-котеджів.

Вочевидь, ознайомлення Хрущова в закордонних вояжах другої половини 1950-х рр. з платенбау та американським механізованим будівництвом призвело до їх поєднання з вітчизняними доробками в радянському варіанті дешевого соціального житла.

У грудні 1954 р. відбулася друга Всесоюзна нарада будівельників. Її учасники, хоча й звикли від початку 1930-х рр. вважати «спрощенством» житлове будівництво за типовими проектами, під впливом промови до них Хрущова 7 грудня визнали доцільність індустріалізації будівництва за типовими проектами. Це рішення мало відігравати роль експертного схвалення нової програми держави, що її підвалини закладалися кількома постановами ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР, зокрема, «Про розвиток виробництва збірних залізобетонних конструкцій і деталей для будівництва» (19 серпня 1954 р.), «Про заходи з подальшої індустріалізації, поліпшення якості і зниження вартості будівництва» (23 серпня 1955 р.) та знаменитою постановою «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві» (4 листопада 1955 р.)¹⁰. Ця програма полягала у масовому будівництві мінімально комфортних п'ятиповерхових будинків за типовим проектом.

Від початку грандіозні плани гальмувала властива плановій економіці відомчість, підсилена нещодавнім розширенням самостійності міністерств, а з іншого боку — халатність безпосередніх виконавців та, здебільшого, низька якість будівництва на всіх етапах. Вже 1955 р. (втім, як і щорік до того) жодне міністерство СРСР не виконало плану житлового будівництва¹¹. Про стан галузі свідчать, наприклад, такі документи, як лист ЦК КПРС, РМ СРСР та ВЦРПС від 16 травня 1956 р. «Про укріплення трудової дисципліни на підприємствах і будівництвах промисловості і транспорту, в МТС, радгоспах і установах», та постанова пленуму ЦК КПСС з питань поліпшення керівництва народним господарством СРСР від 24 грудня 1956 р. Втім, дійсний старт державній програмі дала Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР від 31 липня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в СРСР»¹².

Основні правила організації житлового будівництва в УРСР закладалися 1955 р. 5–7 травня Республіканська нарада будівельників запропонувала шляхи здійснення заходів, розроблених другою Всесоюзною нарадою¹³, що їх 22 вересня затверджено спільною постановою ЦК КПУ і

Ради міністрів УРСР «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості та зниженню вартості будівництва». Відтепер житлове будівництво мусило здійснюватися за типовими проектами, виключення допускалися лише за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві — міськвиконкому¹⁴. Фактично ж типові проекти в житловому будівництві республіки стали домінувати починаючи з другої половини 1957 р.

Зауважимо, що забезпечення українського народу житлом на той час стало проблемою в стані колапсу. В записці комісії РМ СРСР «Про стан державного житлового фонду та заходи щодо поліпшення його експлуатації» (квітень 1957 р.) стосовно УРСР зазначалося, що зношування житлових будинків місцевих Рад надто велике і становило 27%, в містах республіки 3250 ветхих будинків; норми асигнувань на капітальний та поточний ремонт житлових будинків місцевих Рад не встановлені, кошти на ремонт виділялися значно менше від потреби¹⁵. Капітальний ремонт житлових будинків у встановлені терміни, зазвичай, не вкладався, затягувався на багато місяців, навіть на роки, і вартість його на 1 кв. м житлової площі в низці випадків сягала вартості нового будівництва¹⁶. Стосовно нового будівництва житла у вересні 1956 р. Харківський обком доповідав у ЦК КПУ, що по лінії комунального господарства будівництво в місті майже не проводиться, житлова ж площа, що передається міськвиконкому при введенні в експлуатацію відомчих будинків, зовсім не задовольняє потреб і надається, в першу чергу, згідно урядових постанов, офіцерам і генералам радянської армії, звільненим в запас (нагадаю, тоді саме «кували мечі на орала» — *О.Я.*); але й цей контингент квартирами не забезпечений — наразі в Харкові перебували на обліку на одержання житлоплощі 6081 сім'я, а за 1956 р. одержано від різних організацій 5871,8 кв. м житлоплощі, на якій розміщено 180 сімей¹⁷. У Києві в сфері житлового забезпечення станом на листопад 1956 р. в основному виконано лише постанову союзних органів від 15 травня 1954 р. про поліпшення житлових умов старих членів КПРС та пенсіонерів союзного і республіканського значення; відтак, міськком КПУ видав цілком таємну директиву виконкомам райрад про припинення до особливого розпорядження взяття громадян на квартирний облік, і надання житлової площі лише тим, хто взагалі не має житла або живе в непридатних для життя приміщеннях та вже перебуває на квартобліку¹⁸. На адресу партійних та радянських органів надходили стоси розпачливих листів від громадян і трудових колективів¹⁹, як от лист 1956 р. колективу інституту «Дніпровський Промбудпроект» (Дніпропетровськ) до голови РМ СРСР М. Булганіна та секретаря ЦК КПРС М. Хрущова про те, що інститут (445 осіб) вкрай потребує житла, але протягом 9 років не одержав жодного квадратного метру²⁰; або інформація директора видавництва «Радянська

Україна» до секретаря ЦК КПУ С. Червоненка, що понад 100 сімей працівників редакції та робітників друкарні зовсім не мають житла²¹.

Поворот до системного житлового будівництва республіки позначили постанова ЦК КПУ і РМ УРСР від 24 серпня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в УРСР», яка відводила на усунення нестачі житла для трудящих 10–12 рр.²², та постанова РМ УРСР від 26 травня 1958 р. «Про застосування типових проектів у будівництві», що зменшила висоту житлових приміщень до 2,5 м і започаткувала будівництво будинків для малосімейних та однаків (відомих, як «готельки») ²³. Планувалося, що обсяг державного житлового будівництва в УРСР складе 29,5 млн. кв. м, індивідуальне житлове будівництво додасть ще 21,4 млн. кв. м, до того ж 860 тис. житлових будинків одержать мешканці села²⁴. Новою формою будівництва в містах стала забудова вільних територій житловими масивами, в плануванні яких передбачалося скористатися напрацюваннями вітчизняних теоретиків містобудування 1930-х рр. Комплексне будівництво включало озеленення, благоустрій, прокладання підземних мереж та інженерне облаштування території. Водночас спричинило зміну усвідомлення як організації міського простору, так і життєвого простору в помешканні. Сталися в нагоді забуті праці фахівця будівельного управління НКВС Л. Черіковера, який ще в 1930-х рр. здійснив, очевидно, величезну роботу з обрахунку мінімального простору для виконання типових рухів людини й одержав, що, приміром, вдягання черевиків потребує простору 50x85 см, вмивання — 70x50 см, витирання рушником — 50x110 см, прасування білизни — 50x90 см, тощо. Тож, вбиральня завширшки 75–80 см виявилася достатньою, аби стояти із зігнутими в ліктях руками, передпокій довжиною 110 см — щоб роздягнутися і повісити одяг, а чотириметрова кухня — для приготування їжі. У шафі ж на кожну людину вистачить 50 см штанги, оскільки людина потребує одного костюму і одного пальта²⁵. У 1958 р. за розробками Черіковера, розвинутими ентузіастами з Академії будівництва і архітектури та Держбуду СРСР, були затверджені будівельні норми і правила для житлових будівель.

Далі зібрали сукупність щоденних потреб, аж до потреби в безпеці руху, розрахували середню кількість дорослих, дітей і літніх людей на тисячу містян; визначили гранично припустиму відстань від будинку до дитячого садочка (150–200 м), школи (200–300 м), дрібних торговельних точок, установ побутового обслуговування, поліклініки (500 м), а також кінотеатру, універмагу, хімчистки (1500 м — нетривала поїздка громадським транспортом), зрештою лікарні і т. ін. Все це разом утворило житловий мікрорайон, і саме мікрорайон став базовою одиницею міської структури, що відтепер заступила поквартальну забудову. Територію,

окреслену транспортними магістралями, забудовували майже довільно, дотримуючись лише санітарних норм освітленості квартир за рахунок збереження відстані між сусідніми будівлями, приблизно рівної подвійній висоті найвищої з них. 4 грудня 1958 р. ЦК КПУ і РМ УРСР ухвалили постанову «Про заходи з поліпшення справи планування і забудови населених пунктів УРСР», у якій підкреслювалося винятково важливе значення саме районного планування. На цій основі готувалися проекти генеральних планів 122 міст і 683 районних центрів, а згодом були розроблені проекти понад 200 міст і багатьох селищ²⁶.

У власне житловому будівництві було відкинута всі інші індустріальні методи будівництва й обрано найдешевший швидкісний варіант «індустріальними методами на основі серійного виробництва» — крупнозбірного будівництва, в якому задля економії суттєво скоротили специфікацію елементів: спочатку з цегляних панелей з залізобетонними перекриттями, а згодом з залізобетонних панелей стали зводити й стінки, стеля будувалася занизька (в перших серіях 2,48 м, пізніше зросла до 2,50–2,55 м — це економія не лише на об'ємі будівельних матеріалів, але й на довжині комунікацій), крихітні кухні (від 4–4,5 кв. м) і коридор, суміщені й затісні санвузли, прохідні кімнати тощо. Помешкання в будинках від одно- до трикімнатних, в кухнях — газові плити, іноді газові колонки. Дешева заслабка теплоізоляція стін та звукоізоляція між квартирами; близько 8% зекономили, виключивши ліфт, але довелося зважити на застереження лікарів, що без шкоди для здоров'я підніматися сходами слід не вище 5 поверху; ще дешицю — відмовившись від сміттепроводу. Доволі швидко виявилось, що така економія того не варта, обмежуючись п'ятьма поверхами значно більше втрачали на зрослих міжбудинкових комунікаціях, але технології й новостворювана промисловість будматеріалів вже були зорієнтовані на п'ятиповерхівки. Безумовно, всі розуміли тимчасовість обраного розв'язку проблеми: інженерні рішення, будівельні технології і матеріали — все відверто було розраховано на 25–30–40 (за документами — до 75) років експлуатації зі сподіванням на те, що ось зміцніє економіка і країна перейде до будівництва дійсно комфортабельного і довговічного житла.

Попри заяви, що проект будинку для масового будівництва обирають на конкурсній основі, перший такий будинок в СРСР (серії К-7) було впроваджено до виробництва не лише без конкурсу, але й без рекомендованих експертами перевірок всіх його конструкцій, і все завдяки тому, що ця п'ятиповерхівка з неповним каркасом на той час виявилася найдешевшою і найпростішою для монтажу, оснащення і у виробництві її елементів. Її будували лише за 45 днів, що з них 15 відводилося на монтаж, а решта — на опоряджувальні роботи. Міжквартирні

стінки були завтовшки 0,08 м, а міжкімнатні — 0,04 м. На щастя, в УРСР не прижилася ця наймасовіша в СРСР і, в цілому, найневдаліша серія.

Першими масовими «хрущовками» в УРСР стали будинки серії 1-438, що її розробила київська проектна організація «Гіпроград» зі своєю харківською філією; їх будували від 1958 р. Конструктивна схема будівель серії — безкаркасна з поздовжніми несучими стінами; фундамент бутобетонний, стіни цегляні, зовнішні завтовшки 0,51–0,6 м, внутрішні — 0,38, 0,51 і 0,64 м; перегородки — гіпсобетонні, міжквартирні завтовшки 0,16 м та міжкімнатні — 0,08 м; перекриття — зі збірних залізобетонних пустотних плит.

Дещо згодом, але також 1958 р., розпочалося будівництво серії 1-480, розробленої в КиївЗНДІЕП, що стала наймасовішою з-поміж будинків «хрущовських» серій. Перші будинки споруджувалися з цегляних блоків, іноді з цегли ручної кладки. Згодом цеглу замінили залізобетонними панелями, вкритими керамічною плиткою. Несучі стінки були завтовшки 0,45 м як у цегляних, так і у бетонних модифікацій (проти 0,51–0,6 м серії 1-438). В половині 1960-х рр. серію було модифіковано до 9 поверхів з ліфтом.

І, нарешті, серія 1-464, розроблена московським інститутом «Гіпростройіндустрія». Перші п'ятиповерхівки серії з'явилися в київських районах Чоколівка та Відрадний 1964 р., але вже від наступного року почалася переможна хода модернізованих в КиївЗНДІЕП 9-поверхових модифікацій серії, які будувалися до кінця 1970-х рр., згодом навіть в 12-поверховій модифікації. Таким чином, ця апробована в УРСР серія стала дійсно всесоюзнаю і вже не зовсім «хрущовкою», оскільки планування квартир поліпшилося, кухні збільшилися до 6–7 кв.м, з'явився ліфт, а там і сміттєпровід. Будинки серій 1-464 зводилися з панелей з бетону рекордно низької товщини 0,35 м, малою відстанню поперечних несучих стін 2,6–3,2 м. Але, за всіх недоліків, серія виявилася найпростішою, економічнішою й технологічнішою з усіх на той час, що дозволяло виконувати й перевиконувати плани будівництва житла.

Індустріалізація будівництва зменшувала витрати на будівництво, знижувала собівартість житлової площі та витрати на експлуатацію основних механізмів. Втім, вона привела до перебудови галузі в цілому СРСР. Першу механізовану лінію для виробництва панелей та перекриттів було закуплено у Франції. Замість численних дрібних створювалися великі спеціалізовані підприємства (трести і будівельно-монтажні організації, об'єднані спеціалізованими управліннями), які потребували нової техніки — баштових кранів, екскаваторів, бульдозерів, компресорів. Для розширення виробництва та застосування принципово нових будівельних матеріалів й обладнання широко залучалися суміжні галузі економіки УРСР.

Споруджувалися нові промислові підприємства, наприклад, автоматизований завод з виробництва бетону в Новій Каховці. Це потребувало часу і коштів. Капіталовкладення в житлове будівництво республіки протягом 1950–1958 рр. зросли майже в 3,5 рази²⁷. Можна сказати, що утворилася нова галузь — промисловість будівельних матеріалів. Зазнали впливу навіть, здавалося б, далекі галузі, як виробництво меблів (традиційні меблі неспівмірні з малогабаритною квартирою) тощо.

Джерелами фінансування програми житлового будівництва були державні асигнування, кошти підприємств та індивідуальні кошти громадян. Щоб зменшити тиск на державний бюджет, були дозволені житлові кооперативи, до яких людина могла вступити, беручи зобов'язання сплатити всю вартість квартири самотужки, помісячно протягом 15 років. На вступ до кооперативу також існувала черга і потрапити до неї теж було не просто, та й багаторічний тягар щомісячних виплат могла винести далеко не кожна радянська сім'я. Втім, зазвичай, потрапивши до цієї черги, вселитися до нової квартири можна було набагато швидше, то ж житлові кооперативи швидко набули поширення.

Цікава особливість стосовно права власності на квартиру. Одержавши квартиру від держави (чи то через своє підприємство, чи через орган місцевого самоврядування) начебто «безкоштовно», людина ставала її позитивним орендарем, сплачуючи в квартплаті вартість оренди (дійсно, доволі символічну) та вартість комунальних послуг. «Збудувавши» ж кооперативну квартиру, людина не ставала власником цієї квартири, оскільки за законом (аби не потурати приватновласницьким інстинктам) власником всіх квартир кооперативного будинку ставав кооператив. Отже, сплативши вартість будівництва квартири власними грошима, людина потім платила кооперативові квартплату, начебто винаймаючи її.

Реалізація програми житлового будівництва в УРСР сприяла швидкому зростанню житлового фонду — в 1956–1965 рр. в республіці введено в експлуатацію 4101,3 тис. квартир житловою площею 182,423 млн. кв. м; 17,9 млн. громадян переїхали з бараків, підвалів і напівпідвалів та комуналок до індивідуальних квартир з незвичними для них зручностями²⁸. При цьому протягом семирічки 1959–1965 рр. у містах і робітничих селищах УРСР коштом держави, кооперативних організацій і коштом робітників і службовців було збудовано 96,4 млн. кв. м житла проти 44,5 млн. кв. м за попередні сім років; а ще 911,5 тис. житлових будинків було споруджено в сільській місцевості²⁹. Як результат — гострота житлової проблеми дещо спала. Крім того, після понад 40 років радянського врядування громадянам СРСР нарешті дозволили визнати, що спільне життя кількох сімей в одному помешканні не є природною формою організації побуту людини.

Незважаючи на небувалий розмах будівництва, житлова проблема лишалася далекою від вирішення. Ось, наприклад, як в 1959 р. чиновники м. Дніпродзержинськ, підсумовуючи розгляд пересічної скарги на житлові умови, мимоволі характеризують забезпеченість житлом (і якість того житла!) робітників промислових центрів УРСР: «т. Бессмертный со своей семьёй в количестве 4-х человек проживает в благоустроенной квартире и занимает комнату 15 кв.м Проверкой установлено, что на Баглейском коксохимическом заводе (где работает Бессмертный) около 200 семей, состоящих из 4–5 чел., проживают в аналогичных условиях, как и семья тов. Бессмертного. Кроме того, в 1959 г. завод должен переселить 149 семей с баракон, подлежащих сносу ввиду непригодности для жилья»³⁰. Здебільшого не в кращих умовах мешкали робітники і в інших регіонах, зокрема у столиці: «16 жовтня 1959 р. в ЦК КП України звернулись з скаргою 22 працівники Дарницького шовкового комбінату. В бесіді вони заявили, що живуть в надзвичайно тяжких умовах, по декілька сімей в одній кімнаті. Зараз в 46 кімнатах загальною площею 734 кв. м проживає 76 сімей і 15 холостяків — всього 209 чол., причому 44 сім'ї живе по декілька сімей в одній кімнаті. В 4 кімнатах разом з сімейними живуть холостяки (чоловіки). Так, наприклад, в одній кімнаті проживає 2 сім'ї і 7 холостяків, в другій кімнаті — 3 сім'ї і 2 холостяки. До цього ж слід додати, що в будинку проживає молодь — молоді сім'ї і молоді холостяки. В багатьох сімей є малолітні і грудні діти»³¹.

Стосовно ролі житла, як стимулу до праці, в СРСР існувала практика відомчого житла: працюючи на підприємстві, в установі, шахті тощо, працівник одержував від роботодавця житло для себе і сім'ї; при зміні ж місця роботи він мав негайно звільнити це житло, незалежно від того, чи є в нього куди відселити сім'ю. 1953 р. ця практика, як один з символів безправ'я людини, була змінена: указом Президії ВР СРСР замість адміністративного було запроваджено судовий порядок виселення з будинків державних підприємств і установ робітників і службовців, які припинили з ними трудові відносини³². Невдовзі серед господарських керівників розвернулася протидія виконанню указу з подальшим намаганням скасувати його, як, зокрема, звернення господарського активу республіки до президії ЦК КПРС у 1956 р., де йшлося про те, що внаслідок указу «в ряде отраслей промышленности и строительных организациях УССР создались исключительно тяжёлые условия. За время действия Указа со многих предприятий и строек республики самовольно ушло большое количество рабочих и служащих, проживающих в ведомственных домах этих организаций. В результате этого предприятия и стройки испытывают большой недостаток в рабочей силе, так как не могут обеспечить их жильём, в то же время значительное число лиц, проживающих в ведом-

ственных домах, не занимается трудовой деятельностью. В целях закрепления рабочих и служащих за предприятиями и стройками и обеспечения их жильём считаем необходимым отменить Указ от 10 сентября 1953 г.»³³. Відколи ж запрацювала державна програма житлового будівництва, у людей з'явилася перспектива одержання житла. В черзі на отримання державного, відомчого або кооперативного житла люди просувалися повільно, чекаючи багато років, але просувалися; й місце в квартирній черзі отримало чи не найвищий пріоритет серед нечисленних цінностей радянського громадянина. На швидкість просування впливали виробничі показники, ступінь участі в житті колективу, стосунки з начальством тощо, що відкривало необмежені можливості для тиску на працівників. Ось тоді поліпшення житлових умов набуло значення найдієвішого матеріального стимулу як до праці, так і лояльності взагалі. І вже зовсім окремою історією можна розглядати, якими дивами люди потрапляли до тієї черги квартобліку, навіть маючи на те об'єктивних підстав.

Існували й інші аспекти розподілу житлоплощі. Наприклад, великі промислові підприємства хоча б одержали право використовувати частину власних коштів на будівництво житлових будинків для співробітників. Працівники ж невеликих підприємств або ж бюджетної сфери чекали на розподіл житла від місцевої влади, тобто збудованого державою або долю від збудованого підприємствами. Скільки можна було чекати — свідчить історія мешканців бараків-гуртожитків Дніпровського пароплавства на вул. Набережно-Хрещатицькій у Києві. У жовтні 1954 р. до редакції газети «Київська правда» надійшов лист «Забуті гуртожитки»: «У кількох гуртожитках Дніпровського басейнового управління мешкає багато людей. Житлові умови тут погані. Майже на всіх будинках продрівлена покрівля, під час дощів вода протікає в кімнати, трапляються обвали. Вікна, двері, підлога не справні, в квартирах холодно. Більшість печей потребує ремонту. Про вентиляцію квартир нічого й говорити. Тому, що вікна поперекошувались, їх наглухо закрили і ніколи не відкривають. Їжу жильці готують на примусах в коридорах, кімнат під загальні кухні не відведено. З цього приводу багато паперу списано на різні скарги, та заяви, але, як кажуть, віз і нині там. Дніпровське басейнове управління (виконуючий обов'язки начальника тов. Лазебник) не вживає заходів до поліпшення наших житлових умов. У підготовці до зими дещо могли б зробити і самі жильці, так нема ніяких будівельних матеріалів»³⁴. Згодом іншій газеті — московським «Известиям» — уже інший начальник Дніпровського басейнового управління повідомив про ремонт 1200 кв. м. даху і відведення коштів на пічні, столярні, теслярські та малярні роботи в тих бараках³⁵. З плином часу до діючих осіб листування мешканці по черзі залучили секретарів ЦК КПУ О. Івашенка та

О. Ляшка, першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, нарешті, самого Першого секретаря ЦК КПРС Голову РМ СРСР М. Хрущова. Залежно від тогочасних пріоритетів держави людям обіцяли спочатку відремонтувати бараки, потім розселити мешканців у нові квартири; вони, навіть, дістали копію розпорядження, що у 1960 р. мешканцям усіх п'яти бараків мають надати нові квартири³⁶. Дійсно, перших людей з бараків почали розселяти по квартирах ...у 1963 р. І не всіх. В останньому із знайдених на цю тему документів від 17 липня 1963 р. зав. відділом транспорту і зв'язку ЦК КПУ Губський запевняє секретаря ЦК КПУ О. Іващенка, що «...в найближчий час питання про переселення мешканців Бараку № 5 буде розглянуто в Київському промисловому обкомі КП України»³⁷.

На «виправдання» адресатів всього того понад десятирічного листування можна зауважити лише те, що, по-перше, мешканців тих робітничих гуртожитків багато і всіх переселити непросто, можливо, пароплавання в той час надавало квартири працівникам, що жили у ще гірших умовах; по-друге, всі вони не були впливовими в робітничо-селянській державі. Натомість, кілька фактів тих років протилежного характеру.

Ось для порівняння два фрагменти акту ревізії ЦК КПУ за 1961 р. Перший: «Ревизионная комиссия отмечает, что для парторганов и партучреждений Украины в 1961 г. осуществлялось строительство 250 зданий, в том числе: 46 административных зданий и 204 жилых домов на 2320 квартир общей площадью 85900 кв. м. На указанное строительство в 1961 г. было ассигновано 7 млн. руб., фактически освоено 7,2 млн. руб., что составляет 104,8%. Как правило, все здания и жилые дома в парторганах строятся по улучшенным типовым проектам. Заметно улучшено качество строительных работ»³⁸. Інший фрагмент стосується видавництва «Радянська Україна»: «План капитального строительства выполняется издательством неудовлетворительно. В 1961 г. из 2360,2 тыс. руб. освоено 1599,2 тыс. руб. или 67,7%, в т.ч. по жилому строительству из выделенных 596,7 тыс. руб. освоено 292,8 тыс. руб. или 49%»³⁹.

Зауважимо, що розглядаючи численні скарги людей на радянську практику втілення житлової політики (відмови в розселенні мешканців непридатного до використання житла, ігнорування звернень громадян органами місцевої влади, надання ними житла в обхід черги і т. ін.), сучасні дослідники відзначають різке зростання кількості скарг (як персональних, так і колективних) з кінця 1950-х рр., позаяк такі звернення впевнено посідали перше місце з-поміж питань, що хвилювали населення. Нажаль, робота зі зверненнями громадян була поставлена вкрай погано й наростаюча їхня кількість здебільшого не мала позитивних наслідків для заявників, а до найзаповзятіших скаржників не зрідка застосували репресивні заходи, як от, переміщення у кінець черги⁴⁰.

Певним підсумком першого етапу радянської програми житлового будівництва в УРСР можуть бути тези промови П. Шелеста на Республіканській нараді будівельників 17–18 квітня 1963 р., фрагменти з яких подаємо нижче: «За 4 года семилетки в республике построено 56 млн. кв. метров жилой площади, что на 25 млн. метров больше в сравнении с предыдущими годами. В сельской местности было выстроено свыше 600 тыс. жилых домов...»⁴¹; «План жилищного строительства за первый квартал текущего года по капиталовложениям выполнен на 91 процент и по вводу жилой площади — на 83 процента. Не использовано капиталовложений 12 млн. рублей и недодано 132 тыс. квадратных метров жилья. Особенно неудовлетворительно осуществлялось жилищное строительство в Одесской области, где квартальный план ввода жилья выполнен всего лишь на 2 процента, Житомирской — 3, Херсонской — 11, Николаевской — 13, Ивано-Франковской — 42, Харьковской — 52 процента»⁴²; «К вопросу о качестве строительства. В конце 1960 года и начале 1961 года в ряде городов республики имели место 9 случаев обрушений и аварий на строящихся объектах с тяжелыми последствиями — человеческими жертвами. (обрушение на 4-х жилых домах Киева, Кадиевки и Кривом Роге)... ЦК КП Украины и Совет министров УССР 12 апреля 1961 года приняли постановление “О предупреждении случаев обвалов и аварий на стройках УССР” в котором обязывало партийные, советские и хозяйственные органы обследовать строящиеся объекты и устранить причины могущие вызвать обвалы и аварии, обеспечить строгий контроль за соблюдением технических условий производства работ и правил техники безопасности, чтобы на стройке не могла попасть недоброкачественная техническая документация»⁴³; «В результате ослабления внимания и снижения требовательности в конце 1962 года и начале 1963 года произошло 12 обрушений и аварий на строящихся объектах в т.ч. в Одессе — 4 случая, Ивано-Франковске, Херсоне, Николаеве, Жданове, Львове, Стрые, Ровно и Дубно. Причины аварий: грубые просчёты проектировщиков; нарушение технологии производства работ; отсутствие грамотного технического надзора за строительством; неудовлетворительное качество строительных конструкций; безответственное отношение инженерно-технических работников к контролю за выполнением работ»⁴⁴; «...качество строительномонтажных работ в жилищном строительстве. Уж слишком много фактов, когда квартиры отделяются небрежно, много брака в малярных, штукатурных, санитарно-технических и столярных работах. В результате чего большинство жилых домов сдаётся с удовлетворительной оценкой. Трест „Киевгорстрой № 3” в 1962 году только 6 процентов жилых домов сдал с оценкой „хорошо”, а остальные с оценкой „удовлетворительно”. Не лучшее положение с качеством жилстроительства в Одессе, Харькове и ряде

других городов»⁴⁵; «Несмотря на большой экономический эффект крупнопанельного домостроения, мощности многих предприятий, используются крайне неудовлетворительно. Так львовский комбинат использует мощности на 15 процентов, Винницкий — 12%, Черкасский — на 30%, Киевский № 3 — на 35%. Сейчас только 30% изделий производится на специализированных предприятиях. Специализация заводов позволила бы значительно увеличить выпуск сборного железобетона для строек»⁴⁶; «В 1962 году директивные нормы выработки в среднем по республике выполнены: бульдозерами — на 87%, кранами автомобильными — на 96%, автогрейдерами — на 72%, многоковшовыми экскаваторами — на 32%. Большинство механизмов работает в одну смену, велики простои из-за организационных неувязок, плохо поставлено дело ремонта машин и механизмов. ...В 1962 году задание по росту производительности труда не выполнила половина строительных трестов республики, а в одной-пятой части трестов уровень производительности труда даже снизился по сравнению с 1961 г.»⁴⁷; «На производительность труда влияют и большие потери рабочего времени. Так например, в комбинате „Луганскшахтострой” потери рабочего времени составили за год 540 тысяч человеко-дней, а это значит, что из 9100 рабочих комбината ежедневно в течение года не работало 1800 человек»⁴⁸.

Втім, нехай і поганенькі, «хрущоби» на той час урятували систему від краху, підживлюючи широкомасштабну ідеологічну кампанію з пропаганди переваг радянського ладу і радянського способу життя. Хоча саме властиві ладові й способу життя риси щороку зривали виконання планів будівництва. Ось, Криворізький міськком КПУ звітує за 1958 рік: «Жилищное строительство не обеспечивается своевременно и в необходимых количествах стройматериалами, в результате чего кладка стен производится в квартале, в котором дома сдаются в эксплуатацию. Это приводит к штурмовщине, перенапряжению рабочего коллектива, снижению качества строительства и не даёт возможность вести сдачу жилья в эксплуатацию ритмично по месяцам. Особенно плохо со строительством жилья для горняков. По тресту „Дзержинскруда” при плане 6,9 тыс. м кв. введено 264 кв. м или 4%. По тресту „Ленинруда” при плане 12,2 тыс. м кв. введено 5,8 тыс. м кв. или 48%. А такие рудники, как: м. Кирова, им. Орджоникидзе, им. Розы Люксембург — не получили ни одного квадратного метра жилья. Строительные тресты комбината „Кривбасстрой” плохо строят жильё не только для заказчиков, но и собственное жильё. При годовом плане 95,8 тыс. кв. м введено в эксплуатацию 20,3 тыс. м кв. или 21%»⁴⁹. А так 1960 р. Вінницький обком партії пояснював зрив виконання минулорічної будівельної програми: «несвоечасним забезпеченням багатьох будов технічною документацією, фінансу-

ванням, матеріалами, механізмами і автотранспортом; витяганням матеріальних ресурсів на роботи, непередбачені державним планом; послабленням уваги до будівництва пускових об'єктів, розвитку промбаз і підприємств промбудматеріалів, незадовільним добором і розстановкою керівних і інженерно-технічних кадрів, недостатньою вимогливістю до підрядних організацій і замовників, низьким рівнем планування і організації робіт, слабкою постановкою масово-політичної і культурно-виховної роботи серед колективів будівельників»⁵⁰. Нарешті, «порочним стилем керівництва» Ради народного господарства, яка «Замість оперативного керівництва будівництвом, ... обмежувала свою діяльність багатьма засіданнями і розпорядженнями. Протягом року вона 20 раз на своїх засіданнях обговорювала питання будівництва, видала 108 постанов і розпоряджень, але належного контролю за їх виконанням не організувала»⁵¹. Полтавський обком партії у 1961 р.: «Качество строительных работ не всегда соответствует техническим условиям, не производится монолитивание железобетонных многопустотных перекрытий, окна и двери не соответствуют проектам. На объектах отсутствуют механизмы по вертикальному подъёму стройматериалов, что ведёт к ненужному увеличению ручного труда и затягиванию строительства»⁵².

Окрім конструктивних вад, що були свідомою поступкою на користь швидкості будівництва і його вартості, великою, можна сказати, системною проблемою вкотре виявилась низька якість будівництва. Ось кілька листів з УРСР до редакції газети «Правда» за 1961 р.: «В Киеве построено, наверное, сотни таких домов, безусловно при стройке соблюдали и соблюдают темпы как бы побольше построить, а о качестве не думают. В домах, построенных крупнопанельным способом (особенно в угловых квартирах), жильцы должны как это положено благодарить правительство за новые квартиры, однако, когда при 5–6 градусном морозе по стене течет вода, а щели, где блоки соединяются, затыкают тряпками, настроение у этих жильцов возникает довольно неприглядное, и они в адрес Киевглавстроя посылают бесконечные жалобы и недовольствия...»⁵³. І так від столиці й «до самих до окраїн»: «Мы, шахтёры шахты «Будёновская Глубокая» треста «Будёновуголь», Сталинского совнархоза, весьма довольны тем, что администрация, партийная и профсоюзная организация шахты проявили о нас заботу и дали нам квартиры по ул. Скаблова, дом № 3. Однако к великому нашему удивлению строители Сталинского совнархоза отнеслись к своему делу безответственно. Во-первых, полы в квартирах взделись, как барханы, разошлись и покрылись смолой, выступившей из-под пола. Во-вторых, в некоторых квартирах полы, вместо дерева постланы из каких-то плиток, подобно цементу. Дети ходят с вечным насморком, а мы, шахтёры, вынуждены

одевать спец-обувь. В-третьих, совершенно непонятно, на каких основаниях нас лишили элементарно-бытовых нужд — ванн. В туалетах, где должны стоять ванны, вроде в насмешку над нами, сделали только место для ванн»⁵⁴.

Строго кажучи, очікуваних результатів програма забезпечення житлом не досягла. Збудоване на шкоду якості житло швидко морально застарівало, переставало задовольняти потреби зрослих сімей, низькою була якість будівництва. За результатами перших соціологічних опитувань в СРСР, здійснених восени 1960 р. Інститутом суспільної думки газети «Комсомольская правда», розвиток житлового будівництва і мережі дошкільних закладів, як найнагальнішу проблему, визначили 72,1% респондентів; водночас, зростання життєвого рівня, пов'язане з поліпшенням умов життя, відчули лише 11,2%⁵⁵. Але, зважаючи на те, що невеликі проценти означають мільйони громадян, які значно покращили умови свого існування, житлове будівництво виявилось чи не найбільш успішним проектом протягом 1953–1964 рр., а житлова проблема — однією з небагатьох соціальних проблем, що в них радянська влада спромоглася подолати негативну тенденцію і здобути відносно позитивний результат: нестачу житла хоча й не ліквідувала, але гостроту проблеми значно зменшила. Принаймні, наслідком хрущовської реформи були, по-перше, різке кількісне збільшення обсягу житлового будівництва (яке певний час навіть переважало зростання міського населення), а по-друге, якісна зміна житлового будівництва виявилася в переході до масового будівництва індивідуальних квартир, що спричинило заміну покімнатного заселення нових житлових будинків посімейним. Зауважимо, що навіть на початку XXI ст. в Україні налічувалося 25,5 тис. будинків перших масових серій загальною площею 71,4 млн. кв. м, (тобто близько 20% від всієї загальної площі багатоквартирного житлового фонду країни), в яких мешкала майже чверть населення держави⁵⁶.

Загалом, в другій половині 1950-х рр. відбулася різка зміна у ставленні радянської держави до житлових проблем громадян. Відтоді було реалізовано низку заходів, що, з одного боку, дійсно сприяли їх вирішенню, а з іншого — експлуатувалися як доказ соціальної орієнтованості та гуманності комуністичної системи аж до самого її краху. Втім, навіть в найуспішніші свої роки житлове будівництво, попри бурхливий розвиток, відверто не встигало за промисловим⁵⁷.

Янковская Оксана (г. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX века, Института истории Украины НАН Украины.

Бачинский Дмитрий (г. Черновцы)

Кандидат исторических наук, доцент Педагогического колледжа Черновицкого национального университета им. Ю. Федьковича.

Реформы в УССР в социальной сфере (1950–1960-е гг.): жилищное обеспечение.

На основе архивных находок, законодательных и подзаконных актов, действовавших в течение исследуемого периода и современных научных публикаций в статье освещается генезис и реализация программы массового жилищного строительства в УССР середины XX в.

Ключевые слова: жилищная проблема; массовое жилищное строительство; хрущёвка; распределение жилья, как средство манипуляции.

Oksana Iankovska (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Dmytro Bachynskij (Chernivtsi)

Associate Professor of the Pedagogical College at the Yuri Fedkovych Chernivtsi National University, Candidate of Historical Sciences

UkrSSR reforms in the social sector (1950–1960s): Housing provision.

On the basis of archival findings, legislative and regulatory acts in force during the studied period and new scholarly publications, the article highlights genesis and implementation of a housing construction program in the USSR in the mid-twentieth century.

Keywords: problem of housing, mass construction of houses, khrushchevka; distribution of housing as a means of manipulation.

¹ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи(1946–1980-і рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — 304 с.; Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К.: Інститут історії України, 2011. — № 16. — С. 5–20; Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України. В 2-х тт. — Т. 2. — К., 2011.

² Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К., 2003.

³ Гирич Я.М. Вплив містобудівної політики на урбанізацію в УРСР (друга половина 50-х — початок 60-х років ХХ століття) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К.: Київський університет, 2007. — № 89/90. — С. 73–76; Його ж. Урбанізація за планом // Український тиждень. — 2012. — № 37 (254). — 13 вересня. — С. 40–43.

⁴ Лук'янець О.А. Житлове будівництво у містах Української РСР (1950-ті роки) // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: 3б. наук. праць. Вип. 37. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. — С. 160–165; Його ж. Розвиток житлово-комунального господарства в містах України в 1950-х рр. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2010. — Вип. 101. — С. 23–25.

⁵ Стенограма июльського (1953 г.) пленума ЦК КПСС. 2–7 июля 1953 г. // Лаврентий Берия. 1953. Стенограма июльського пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. — М.: МФД, 1999. — С. 133.

- ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2898. — Т. 2. — Арк. 12.
- ⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2898. — Т. 2. — Арк. 172.
- ⁸ Там само. — Арк. 230.
- ⁹ Там само. — Спр. 3862. — Арк. 4.
- ¹⁰ Радянська культура. — 1955. — 10 листопада.
- ¹¹ Шестаков В.А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е — середине 60-х годов. — М., 2006. — С. 255.
- ¹² Собрание постановлений Правительства СССР. — 1957. — № 9. — С. 332–338.
- ¹³ Правда Украины. — 1955. — 6 мая.
- ¹⁴ Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. — Т. III (1952–1956). — К., 1963. — С. 700–709.
- ¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4568. — Арк. 167–168.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 171.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 4309. — Арк. 31.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 4327. — Арк. 307–308.
- ¹⁹ Див., приміром: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Справи 4109, 4327; Там само. — Оп. 41. — Справи 117, 118, 120, 123, 4237.
- ²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 118. — Арк. 175.
- ²¹ Там само. — Спр. 123. — Арк. 125.
- ²² Хронологічне зібрання законів.... — Т. IV (1957–1958). — К., 1964. — С. 265–275.
- ²³ Там само. — С. 509–511.
- ²⁴ Радянська Україна. — 1957. — 2 серпня.
- ²⁵ Чериковер Л.З. Размещение мебели и габариты малометражной квартиры. — М., 1944.
- ²⁶ Дьомін М.М., Наймарк Й.І., Фомін І.О. Містобудівництво в Українській РСР у семиріччі. — К., 1961. — С. 34.
- ²⁷ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К., 2003. — С. 46.
- ²⁸ УРСР у цифрах в 1974 році. Короткий статистичний довідник. — К., 1975. — С. 170–171.
- ²⁹ Розвиток народного господарства Української РСР в 1917–1967 роках: У 2 т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 456–457.
- ³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 150. — Арк. 190.
- ³¹ Там само. — Спр. 154. — Арк. 158–159.
- ³² Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1953 р. «Об отмене административного выселения из домов государственных предприятий, учреждений и организаций рабочих и служащих, прекративших трудовые отношения».
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4327. — Арк. 273.
- ³⁴ Там само. — Оп. 41. — Спр. 225. — Арк. 17.
- ³⁵ Там само. — Арк. 18.
- ³⁶ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 254. — Арк. 131, 133; Там само. — Спр. 273. — Арк. 5.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 273. — Арк. 4.
- ³⁸ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5577. — Арк. 16.
- ³⁹ Там само. — Арк. 120.
- ⁴⁰ Див.: Кулевиг Э. Народный протест в хрущёвскую эпоху. Девять рассказов о неповиновении в СССР. — М.: АИРО-XXI, 2009.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5730. — Арк. 7.

⁴² Там само. — Арк. 11.

⁴³ Там само. — Арк. 16.

⁴⁴ Там само. — Арк. 17.

⁴⁵ Там само. — Арк. 18.

⁴⁶ Там само. — Арк. 20.

⁴⁷ Там само. — Арк. 23.

⁴⁸ Там само. — Арк. 24.

⁴⁹ Там само. — Спр. 4775. — Арк. 23.

⁵⁰ Там само. — Спр. 5236. — Арк. 1.

⁵¹ Там само. — Арк. 2.

⁵² Там само. — Спр. 5443. — Арк. 53.

⁵³ там само. — Оп. 41. — Спр. 238. — Арк. 140.

⁵⁴ Там само. — Арк. 152.

⁵⁵ Иванова Г.М. На пороге «государства всеобщего благосостояния». Социальная политика в СССР (середина 1950-х — начало 1970-х годов). — М., 2011. — С. 101.

⁵⁶ Кірюшин В.М., Лотоцький О.Б., Руденко В.А., Онищук І.І. Деякі аспекти реконструкції будинків перших масових серій // Реконструкція житла. — 2004. — Вип. 5. — С. 4.

⁵⁷ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України. В 2-х тт. — Т. 2. — К., 2011. — С. 427.